

کتاب‌های اسلامی ساختگی از ایران

گراز ماهی گفت: «زمان آن فرا رسیده است که از خیلی چیزها سخن گفته شود» و همچون آلیس در سرزمین عجایب، وقتی انسان در عالم جعل کتب، و کتب ساختگی قرار می‌گیرد، در حالتی مثل مسحور شدن و تقریباً در دنیایی رؤیایی است. برخلاف اعتقاد برخی، اولاً اینک: تقلب و جعل به اندازه شروع تاریخ قدمت دارند و دوم: فارس‌ها و ترک‌ها و دیگران نیز تقریباً به اندازه غربیانی که در جستجوی آثار نادر و برجسته بوده‌اند، از جاعلان محلی فریب خورده‌اند. من از فرصت آیین بزرگداشت «فریتز مایر» برای بیان مقداری از برخوردهایی که در طول ربع قرن گذشته در شرق نزدیک داشته‌ام استفاده می‌کنم؛ به ویژه آنها که مرتبط است با نسخه‌های عربی و فارسی که مورد علاقه خوانندگان این اوراق است.

البته جعل در دوران باستان در بین النهرین و ایران انجام می‌شد، ولی بحث درباره تاریخ جعل به تألیف چند جلد کتاب نیازمند است و علاوه بر آن ما را از موضوع نسخه‌های خطی به دور می‌اندازد. کافی است که گفته شود در قلمرو هنرهای ظریف حتی استادان بزرگ نیز در مواردی مرتکب فریب دادن دیگران شده‌اند، مثل آنچه از زندگی میکلا آنجلو می‌دانیم. آن گونه که جورجیو واساری در شرح حال او می‌نویسد: «او نیز چند تابلو از دستان بسیاری از اساتید قدیمی کپی کرد به نحوی که ممکن نبود کپی‌ها از اصل باز شناخته شوند؛ زیرا میکلا آنجلو آنها را به گونه‌ای رنگ آمیزی کرده و به نحوی ظواهر آنها را با دوده دادن و دیگر روش‌ها کهنه ساخته بود که قدیمی به نظر می‌رسیدند و وقتی با تابلوی اصلی مقایسه می‌شدند، هیچ تفاوتی بین آنها احساس نمی‌شد.»^۱ علاوه بر این او بیان می‌کند که چگونه مجسمه‌ای خوابیده را از قطعه‌ای از سنگ مرمر ساخته و در زمین دفن کرده است تا ظاهری قدیمی و باستانی پیدا کند. این مجسمه بعدها در رم به عنوان یک قطعه عتیقه فروخته شد. بنابراین تمایل به تقلب بدین طریقه، هم قدیمی و هم گسترده بوده است.

البته باید بین کپی کردن و استنساخ کارهای هنری و نسخه‌های خطی با تلاش عمدی برای فریب دادن دیگران تفاوت قایل شد؛ زیرا هر دو وجود دارد. از آغاز دوره حکومت بنی امیه، مطالبی درباره جعل مهرها و سکه‌ها نقل شده است که حتی شامل جعل مهر خود پیامبر اص‌ا هم می‌شود.^۲ یکی از مشهورترین داستان‌های جعل در تاریخ اسلامی داستان یهودیان است که در ۴۴۷ هـ. / ۱۰۵۵ م. نامه‌ای قدیمی را به ابوالقاسم علی، نخست‌وزیر خلیفه القائم، ارائه کردند که نشان می‌داد پیامبر اسلام اص‌ا یهودیان ساکن شهر خیبر را از پرداخت مالیات سرانه معاف کرده بوده است. نخست‌وزیر نامه را به ابوبکر خطیب، یکی از بزرگان اهل حدیث، داد و او آن را بررسی کرد و اعلام نمود که این نامه جعلی است، زیرا امضای معاویه را دارد که بعدها در سال ۶۳۰ م. مسلمان می‌شود، حال آن که تسخیر خیبر در سال ۶۲۸ م. واقع شده است. این قضیه در کتاب ابن جوزی نقل شده است که همچنین یادآور می‌شود که در سال ۳۷۱ هـ. / ۹۸۲ م. علی بن محمد مزور، که یک جاعل برجسته بود، درگذشت.^۳

تاریخ جاعلان نسخه‌های خطی یا کتاب‌ها در جهان اسلام به تنهایی آنقدر طولانی است که نقل آن در اینجا امکان ندارد؛ اما جملاتی از منابع عربی گسترده‌تری جعل در کتب یا اسناد را تصویر می‌کند. ابن خلدون

✓ مشخصات مقاله چنین است:

Richard N. Frye, "Islamic book forgeries from Iran". *Islamwissenschaftliche Abhandlungen Fritz Meier zum sechzigsten Geburtstag*, herausgegeben von R. Gramlich. Wiesbaden, 1974, pp. 106-109.

1. Giorgio, Vassari, *Lives of the Painters*, ed. E. H. Blashfield (New York, 1946), vol. 4, pp. 42 and 51.

2. Balādhurī, *Kitāb Fatāh al-buldān*, ed. M. J. Goeje (Leiden, 1866), pp. 462-470.

۳. ابوالفرج ابن جوزی، المتتمم فی التاریخ (حیدرآباد، هند، ۱۳۵۸/۱۹۳۹) ج ۷، ص ۱۱۱ (ذیل سال ۳۷۱، المزور) و نیز ج ۸، ص ۲۰۰.

از ستاره‌شناسی در دوران خلیفه المهدی سخن می‌گوید که شماره‌ای را از ده به چهل در یک کتاب مهم طالع بینی ستارگان و سیارات (که زیچ نامیده می‌شد) تغییر داد؛ زیرا که طالع خلیفه با داشتن عدد ده نامطلوب بود.^۴ سخن ابن مسکویه دربارهٔ دانیال جعّال در بغداد، مربوط به سال ۳۱۹ هـ. / ۹۳۱ م.، بسیار جالب‌تر است. او می‌نویسد: «یکی از اسراری که دانیال محرمانه برای من بازگو کرد این بود که عادت داشت کتاب‌هایی را به صورت نسخه‌های کهن بسازد و به پیامبر دانیال نسبت دهد. او در این کتاب‌ها نام‌های بزرگانی از منطقه را با حروف جدا جدا معرفی می‌کرد و آنگاه که آنها در کنار هم قرار می‌گرفتند قابل فهم می‌گردیدند.»^۵ او شهرت و ثروت فراوانی به دست آورد و در مسایل سیاسی زمان خود بسیار پر نفوذ گردید. ابن مسکویه ادامه می‌دهد او یک سند جعلی را چند روز در مارچوبه قرار می‌داد و سپس آن را در کفش خود می‌نهاد و چند روزی با آن راه می‌رفت؛ بنابراین آن نوشته هم زرد رنگ و هم کهنه به نظر می‌رسید. داستان‌های مشابه دیگری در منابع فارسی و عربی وجود دارد، ولی مجال نقل آنها در اینجا وجود ندارد و این داستان‌ها میزان گستردگی جعل را در دنیای اسلام بیان می‌کنند. این سنت دیرین و کهنه تا به امروز نیز، که انگیزه اصلی برای جعل به دست آوردن پول است، ادامه دارد. اما من باور ندارم که این تنها انگیزه باشد؛ از آن جهت که میزان تلاش و زمانی که برای جعل صرف می‌شود گاه به سختی معادل اجرتی است که برای آن پرداخته می‌شود. تلاش عمدی برای فریب دادن معاصران با ایجاد کارهای هنری باستانی با علم به اینکه جاعل چیزی را ایجاد می‌کند که حتی کارشناسان ماهر بین‌المللی نیز نمی‌توانند آن را کشف کنند، موضوعی است که نمی‌توان آن را نادیده گرفت. البته تجارت سکه‌ها، سفالینه‌ها، بشقاب‌های نقره‌ای ساسانی، منسوجات، مفرغ‌های لرستان و حتی مجسمه‌های بودایی قندهار که در اوپلندی ساخته شده‌اند، بسیار پر منفعت‌تر و پر رونق‌تر از ساختن کتاب‌های جعلی است. از سوی دیگر، مینیاتورهایی که در یک نسخهٔ عربی یا فارسی وجود دارند، کتاب را از صورت یک کتاب یا شیشی کتابخانه‌ای به یک شیشی هنری تبدیل می‌کند. در ادامهٔ این مقاله، می‌خواهم تعدادی از کتاب‌سازی‌های جدید را در ایران بیان نمایم. این مهم است که به یاد داشته باشیم که جعل کنندهٔ کتاب دائماً روش‌های خود را متحول ساخته اشتباهات خویش را تصحیح می‌نماید، چنانکه جعل‌های بعدی بسیار بهتر از کتاب‌های اولیه هستند. گاهی جعل، با اینکه از نظر تکنیکی عالی است، اما در پس مرزهای ساده لوحی قرار دارد. به عنوان مثال، نامه‌ای از پیامبر (ص) به خسرو دوم، پادشاه ساسانی که او را به پذیرش اسلام دعوت می‌کند و اکنون در موزهٔ م. فرعون در بیروت نگهداری می‌شود. یک جعل عالی است ولی به ماورای یک توقع معقول برای حفظ چنین سندی برای حدود چهارده قرن بر می‌گردد.

البته جاعل هیچ‌گاه از نسخهٔ چاپی یک کتاب در ساختن نسخهٔ خطی آن کپی نمی‌کند، بلکه ترجیحاً نسخهٔ خطی کهن قابل توجهی را کپی می‌کند که یا چاپ نشده و یا در تصحیح‌های چاپ شدهٔ آن اثر استفاده نشده است. چنین گمان می‌رفت که نسخهٔ خطی *المدينة الفاضلة* اثر فارابی به خط کوفی عربی با توجه به انجام آن چند سالی پس از مرگ مؤلف نوشته شده است و در مقایسه با متن چاپ شده مطالب متفاوتی را در بردارد. این نسخه را ریچارد والزر (Richard Walzer) از آکسفورد مورد بررسی قرار داد و کشف کرد که این نسخه از روی نسخهٔ دیگری از همان اثر نوشته و استنساخ شده است که متأخر از آن است و در کتابخانهٔ ملک، در بازار تهران* که اینک تحت مدیریت آستان قدس رضوی مشهد اداره می‌شود،

4. Ibn Khaldūn, *The Muqaddimah*, trans. by F. Rosenthal (New York, 1958) vol. 2, p. 219.

5. *Tajārib al-umam*, ed. and transl. by D. S. Margoliouth (Oxford, 1920) text vol. 1, p. 215, transl. (Oxford 1921), Vol. 1, p. 241.

* اخیراً کتابخانهٔ ملک در ساختمان جدید واقع در خیابان امام خمینی (ره) میدان مشق مستقر شده است - م.

نگهداری می‌گردد. تعداد زیاد جعلیات رباعیات خیام هنوز برای بسیاری از دانشمندان موجب دردسر است. ^۶ یک نسخه خطی جعلی که گمان می‌شد به دست عمر خیام نوشته شده، نسخه چهار رساله اثر ابن سیناست. این نسخه با مرکب گیاهی و کاغذ قدیمی، که احتمالاً از ایتالیا به دست می‌آمده، از روی یک نسخه ناقص مجموعه آثار ابن سینا متعلق به کتابخانه مجلس در تهران استنساخ شده است. در انجامه می‌توان این جمله را خواند: «توسط عمر بن ابراهیم التیسابوری الخیامی استنساخ شد»، یک فرض ناممکن (تصویر ۱).

می‌توان فهمید که چرا مجموعه‌ای از اشعار (دیوان) [امام] زین العابدین، امام سوم [چهارم: م. شیعیان می‌تواند موجب برانگیختن علاقه و دل بستگی در ایران شود، اگرچه ارزش و اعتبار چنین اثری قطعاً کم است (تصویر ۲)، اما وقتی ترجمه میان سطری فارسی به خط کوفی به این نسخه اضافه شد، جعل‌کننده بسیار پیش رفته است، زیرا فارسی از چنان تاریخ دوری حتی دورتر از اصل دیوان بسیار شورانگیز است. مرحوم مجید موقر، مدیر مجله مهر، این نسخه را خرید و سپس برای پس گرفتن پولش از فروشنده کتاب جعلی تلاش بسیاری کرد.

یکی از پر زحمت‌ترین کتاب‌سازی‌ها در نسخه‌های خطی که تاکنون دیده‌ام کتاب ادیس بزرگ است که در بین سطور آن که به خط کوفی زیبایی نوشته شده است، آثار پاک‌شدگی‌هایی به چشم می‌خورد. بر روی صفحه‌ای که در اینجا رونوشت برداری شده است، ولی در عکس قابل دیدن نیست، می‌توان خواند (تصویر ۳):

لا زال عضداً للدوله

مثلاً لامر النافذ الصادر

عن الصقع الملكي تاج الملة

الشاهنشاه ابي شجاع فنا خسرو

این پاک‌شدگی و دوباره نویسی یک افزودگی ماهرانه با جعل است، به ویژه از آن جهت که فنا خسرو، نام عضدالدوله، و عنوان «شاهنشاه» را که نوادگان او، پس از او، استفاده می‌کردند، ذکر می‌کند. فقط آثار نویسندگان معروف جعل نمی‌شود؛ بلکه برخی آثار نیز هست که انسان را در مورد اینکه چرا جعل شده‌اند به فکر فرو می‌برد. به عنوان مثال، تاریخ محمد بن نعمان حارثی که به ندرت مورد علاقه مجموعه‌داران است و گرایش‌های شیعی در کتاب بر ارزش آن نمی‌افزاید (تصویر ۴).

میناتورها در نسخه‌های خطی، همان‌گونه که اشاره کردم، تصویر و البته قیمت آن را تغییر می‌دهد. یکی از نمونه‌های درخور توجه جعل نسخه‌های مینیاتوردار دیوان امیر معزی به فارسی است که دارای تاریخ ۵۵۱ هـ / ۱۱۵۶ م. است و گمان می‌رود در تبریز نوشته شده باشد (تصویر ۵). با شانزده مینیاتور، این اثر منبع بسیار ارزشمندی برای نخستین نقاشی‌ها و مینیاتورها در ایران به شمار می‌رود. سایر ویژگی‌های نسخه، از جمله خطوطی که مانند حاشیه‌ای متن را در بر گرفته است فاش می‌کند که ممکن نیست نسخه متعلق به قرن ششم هجری/دوازدهم میلادی باشد، و متأسفانه پس از جعل فروخته شده است.

یکی از بزرگ‌ترین جعل‌ها از نسخ مینیاتوردار اندرزنامه نامشهور یا قابوس نامه به زبان فارسی است. (تصویر ۶) برخی از کارشناسان تاریخ هنر نمی‌توانستند باور کنند که مینیاتورها در این کتاب قابل توجه کاپوسنامه جعلی هستند.^۷

۶. درباره جعلیات خیام در ایران، مانند دیگر موارد نک: «توضیح استاد مینوی» در راهنمای کتاب، سال ششم (خرداد ۱۳۴۲/۱۹۶۴)، شماره ۳، ص ۲۳۸-۲۴۰. در آنجا ده مورد از جعلیات فهرست شده‌اند.

۷. مرحوم ارنست کوهنل (Ernst Kühnel) مقاله‌ای در این باره در ZDMG ۱۰۶ (۱۹۵۶) ص ۹۲ نوشته است. گاستون ویت (Gaston Wiet) نیز در این باره مقاله‌ای دارد. نک:

"L'art de l'Islam iranien à l'exposition de Paris", *Artibus Asiae*, 24 (1961), p. 105.

در یک مجمع علمی دربارهٔ نسخه‌های خطی که در سال ۱۹۶۰م. در نیویورک برگزار شد اشتباهاتی که جاعل ماهر در این نسخه مرتکب شده است بیان گردید، ولی البته اثبات قطعی جعل را، طبق معمول، نمی‌توان نشان داد.^۸

اصولاً مسأله جعل بسیار پیچیده است و تحقیق عالمانه با مخالفت قابل درک مالکان به دلیل خطر افشای اشتباهات بادشواری روبرو می‌گردد. با این حال شناساندن آثار جعلی از نظر من ضروری است، نه برای کمک به جاعلان تا اشتباهات خود را تصحیح کنند؛ بلکه برای وادار کردن موزه‌ها، کتابخانه‌ها و گنجینه‌داران به خودداری از خرید، تازمانی که تحقیق و تفحص به طور کامل انجام گیرد. بشقاب‌های نقره‌ای ساختگی ساسانی در تهران مورد استقبال خریداران بی‌تمیز اشیای عتیقه ایرانی قرار گرفت. بر همهٔ دانشمندان علاقه‌مند در ایران واجب است که هم در میان خودشان و هم با کتابخانه‌ها و موزه‌ها تشریک مساعی کنند تا یافته‌هایشان را عمومی کنند، البته بدون اینکه در پی ضرر زدن به کسی از این جهت باشند. زیرا تنها از این طریق است که می‌توان تولید و تجارت ناهنجار جعلیات را متوقف کرد.

ریچارد نلسون فرای

مترجم: سید محمدعلی احمدی‌ابهری

8. A. U. Pope and Phyllis Ackerman, *A Survey of Persian Art*, vol. 13 (Tokyo, 1968), fascicle, addendum A - The Andarz Nama, 65 pp.

ومطبق النسخ من الخط، وهو يعرف من المواضع التي عاينها في المقامس والكود
 ولم يظن أن الخط يدور الأمور الخارجة عن عهد القميص بل كانت الخطوط نوع ومثل
 المواضع الكريمة والأشهر واستعملها ومثل المقامس الخطية ومما يراه وكيفية
 التعرف فيها ومثل الأفراد من الشجرة وموادها وأغراضها فلما أحببت أن أطلع على
 ذلك فاطلبه من كتابه الذي سميت به «التعريف» من له تعالى لأغراضه بعض فضله و
 عم انعامه عليه لنفسه عجز في نسخ من بعضه يحتاج إلى إصلاح عمير أو رسم النسخة في
 الحيازة السليمة والعشرين من حجب سنة خمس وسبعين وأربع مائة من مائة سنة
 في سنة ١٠٨٢ هـ

تصويرا: «چهار رساله» از ابن سینا، به خط عمر خیام، مورخ ٣٧٥ هـ / ١٠٨٢ م، ٩٢ برگ، ١٢/٥ × ١٩/٥ سانتی متر.

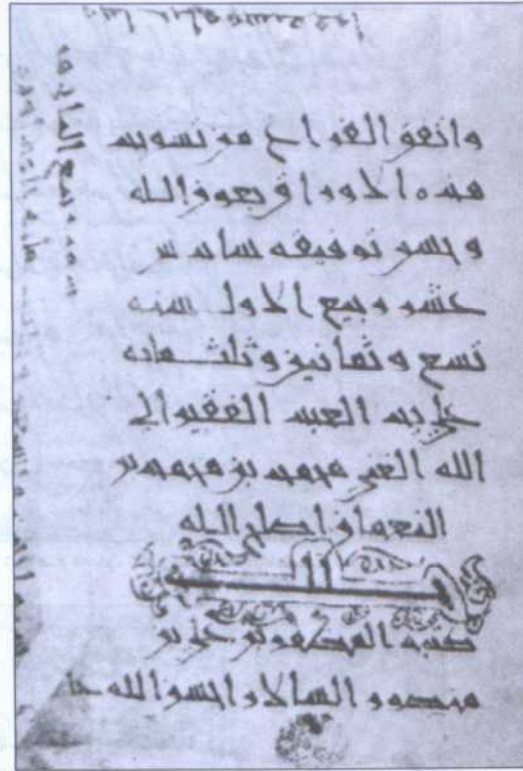
دیوان حضرت شیخ زین العابدین
 دیوان حضرت زین العابدین
 دیوان حضرت زین العابدین
 دیوان حضرت زین العابدین

تصویر ٢: «دیوان (امام) زین العابدین (ع)»، مورخ ٢٩٩ هـ / ٩١١ م، ٦١ برگ، حدود ٩×٣١ سانتی متر.

والديك من علي بن ابي طالب
 والديك من علي بن ابي طالب
 والديك من علي بن ابي طالب
 والديك من علي بن ابي طالب

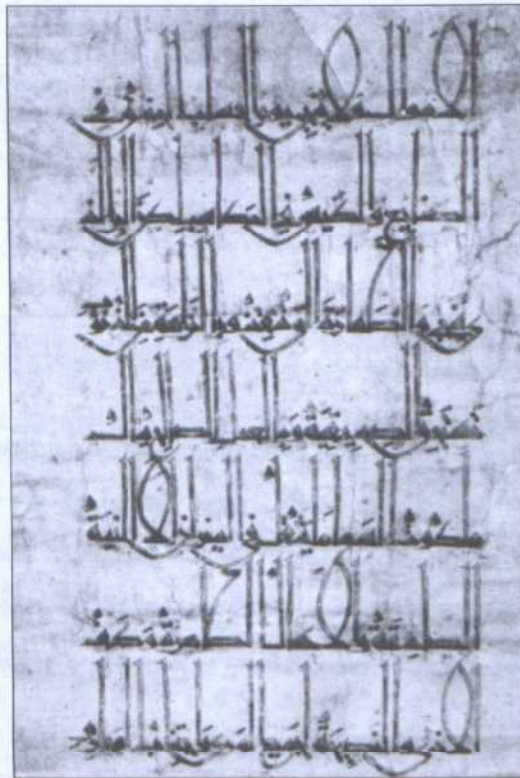
تصویر ٣: «كتاب الادريس»، كتابت حدود ٣٧٢ هـ / ٩٨٢ م، (در زمان حیات عضدالدوله)، حدود ٣٠ × ١٦ سانتی متر.

تصویر ۵: «دیوان» امیر معزی، مورخ ۵۵۱ هـ / ۱۱۵۶ م. تبریز، ۶۰ برگ، ۱۸ × ۲۵/۵ سانتی متر.

تصویر ۳: «مختصر کتاب التواریخ» محمد بن نعمان حارثی، مورخ ۳۸۹ هـ / ۹۹۸ م، ۵۸ برگ، ۱۷/۵ × ۱۸ سانتی متر.

تصویر ۶: «اندرنامه» یا «کاپوس نامه»، مورخ ۲۸۳ هـ.